

הרב עמיהוד יצחק מאיר לוין

נתניה

על שמירת המצוות התלויות בארץ במושבות הגליל העליון ראש פינה ויסוד המעלה: שו"ת הג"ר טודרוס הכהן זצ"ל בעניני ערלה

תוכן ענינים

(א) מבוא

(ב) תשובת הג"ר טודרוס הכהן זצ"ל במנין שנות ערלה באילן המורכב

(ג) תשובת הג"ר טודרוס הכהן זצ"ל בדיון וורדים לענין ערלה ותורו"מ.

א

מבוא

הענינים ההלכתיים דלהלן נעתקו מכתב יד של רב המושבה ראש פינה רבי טודרוס הכהן זצ"ל. הדברים נכתבו בסמוך לשנת תרנ"ו¹ וענינם שאלות הלכתיות במצוות התלויות בארץ שהתעוררו באדמות ראש פינה ויסוד המעלה. אבי המחבר רבי יוסף אריה הכהן זצ"ל כיהן כרבה של העיר מוינשטי ברומניה. בשנת תרכ"ד, בהיותו כבן חמישים, עזב את כיסא רבנותו ועלה עם בני משפחתו לא"י. בתחילה התיישב בצפת בה שימש כדיין. עם יסוד ראש פינה בשלהי תרמ"ב הוזמן לכהן כרב המושבה.² לאחר פטירתו בתרנ"א מונה בנו הרב טודרוס הכהן לכהן תחתיו.³ יש בידינו ידיעות מעטות בלבד אודותיו. בשו"ת משפט כהן לגרא"ה קוק זצ"ל מצויות שתי תשובות שהופנו אליו. תשובה ס"ד משנת תרס"ז בה נזכר בלשון "ידידי הרב המאור"ג חו"ב אוצר תוי"ר מו"ה טודרוס הכהן שליט"א אב"ד דעיה"ק ראש פינה והסביבה", ובאופן כמעט זהה בתשובה ס"ז אף היא מאותה שנה.⁴ בתקופה מאוחרת יותר נזכר במכתבי העיתים בהקשרים שונים.⁵

עלותו שימש כרב ומו"ץ בצפת. משנת 1886 רב לא תושב בראש פינה. ורב קבוע בראש פינה משנת 1890. פרטים נוספים אודותיו ראה בקתדרה 47 (ניסן תשמ"ח) במאמרו של מאיר הילדסהיימר "שמעון ברמן ותכניתו לישוב א"י" עמ' 50 הערה 14.

(3) מכנה עצמו בכתה"י עפ"י ר"ת שמו "טבר"יא הכהן הראב"ד ממושבה ראש פינה ת"ר.

(4) שתי התשובות דנות בהיתר המכירה בשביעית.

(5) ראה הפניות במאמרו של אליאב מרדכי "מסע

(1) זאת הסקנו מחלקו הראשון של כתה"י שפורסם באורייתא י"ב. (תמוז, תשמ"ט) עמ' קע"ב-קע"ג.

(2) עיין אצל שוב דוד, "תולדות הישוב בגליל העליון", לוח א"י לשנת תרע"ג, שנה י"ח, עמ' 137 - 139. דוד שוב עצמו, בן אחותו של רבי יוסף אריה הכהן, הודבק ע"י דודו ברעיון העליה לא"י ועמד בראש המייסדים של ראש פינה. בקתדרה 74 (טבת תשנ"ה) מציין רן אהרונסון (בעמ' 174) כי שם משפחתו הנילוה של הרב יוסף אריה היה זילברמן ועם

ענין הלכתי אחד מתוך כתב היד פורסם באורייתא י"ב (עמ' קס"ו-קע"ג) ונדונה בו שאלת הרכבת אתרוגים. כאז כן עתה, שופכים הדברים אור על חיי המעש של מייסדי ראש פינה ויסוד המעלה שהתנהלו עפ"י הלכות דת ישראל.

חמש מושבות קמו בגליל העליון בשנים תרמ"ג-תרנ"ח. ראש פינה בשלהי תרמ"ב⁶, יסוד המעלה בשלהי תרמ"ג, משמר הירדן בתר"ן, מטולה בתרנ"ו ומחניים בתרנ"ח. מרבית המתישבים בנקודות אלו היו שומרי מצוות ולפיכך נשאו המושבות האלו צביון דתי מובהק מעת התייסדותן ובמשך תקופה ארוכה לאחר מכן. בתקנות ראש פינה שהתקבלו על דעת הכל במוצא"ש שובה תרמ"ג נקבע כי "כל בני המושבה מחוייבים ... להתהלך לרוח תורתנו ודתנו הק' ולאום ישראל" וכו'. כ"כ, "כל בני המושבה ... יתנהגו כהוגן עפ"י רוח הדת ורוח המושבה אז יהי' להם זכות אורח". או "כל בני המושבה מחוייבים לקיים המצוות התלויות בארץ אם לא בהיתר הרבנים וגאוני הדור".⁷

יתירה על ראש פינה היתה יסוד המעלה שנוסדה ע"י יהודים חרדים חובבי ציון ממזריטש בפולין. אחדים מהמתיישבים היו תלמידי חכמים שלמדו בישיבותיה של ליטא.⁸ בשנות השמיטה שבתו מרבית המשקים של יושבי יסוד המעלה מעבודת האדמה מבלי שסמכו כלל על היתר המכירה.⁹

שם "ראש הקנאים לשמירת השמיטה". למרות שהיה זקוק באותה שנה להכנסות נוספות לנשואי בתו מ"מ הקפיד בשמירת השמיטה והשבית את משקו כליל. אעפ"כ - "אותה שנה הרווחנו בגידול תולעי-המשי רווח נקי 12 נפוליון; והפקידות ביסוד-המעלה, אף-על-פי שהתנגדה לשמיטה, נתנה לנו עבודה בחדשי הקיץ ובמדה האפשרית - גם עבודות שונות בחורף מאותן שהיו מותרות בשנת השמיטה, כגון הסעת משאות בעגלה וכדומה - כל אלה וכיוצא בהם הספיקו לנו במשך השנה לצרכי הבית. לחם היה לנו מהחטה שלנו מהשנה שעברה, ונתקיים בנו הפסוק "ואכלתם מן התבואה ישן". והריני מעיד, עד ראיה ממש, כי אותה ממגרה של חיטה שהיתה מספיקה תמיד רק לשנה אחת, הספיקה אז לשנתיים ויותר; וכך היתה הברכה מצויה בבית בכל דבר, ואפילו בפחמי-עץ להסקה. אחותי פייגה הקטנה, למשל, כל פעם כשהיתה יורדת אל המרתף להעלות משם פחמים, היתה עולה כשהיא מתיפחת מבכי: "מה את רוצה ממני, אמא? אין פחמים! אצבעותי נקרעו ממש עד שבררתי את המעט הזה, אל תשלחיני יותר להעלות פחמים עד שלא תקני חדשים". מובן שלא חנו פחמים חדשים, מפני שלא היה במה

הרבנים למושבות הגליל בשנת תרע"ד", בפרקים בתולדות החברה היהודית, (ירושלים, תש"ס) עמ' שצ"ב.

(6) קודם לכן בשנת תרל"ח נוסד במקום ע"י בני צפת ישוב בשם גיא אוני, אך זה התפורר אחרי זמן קצר. מהם רכש דוד שוב את האדמות.

(7) שוב דוד, שם עמ' 155 - 160 בתקנות י"א, י"ב, ט"ז. יהודי שביקר במושבה בתר"ס מספר כי בימי חול המועד שבתה העבודה בכל, ורק הכנת הצימוקים הותרה ע"י הרב העבודה בו משום דבר האבד, ראה אצל הירשברג א. ש. בארץ המזרח (וילנא תרע"א) עמ' 93.

(8) מנהג היה כיסוד המעלה שכל הציבור ישב ללמוד גפ"ת במוצא"ש מיד אחר ההבדלה בבית הכנסת.

(9) עיין א"מ חריזמן, נחשוני החולה: תולדות יסוד המעלה ומיסדה (ירושלים, תשי"ח) עמ' 58. למרות שהתמיכה הכספית שהובטחה לשוכתים לא הגיעה. אעפ"כ לא רפתה רוחם והם המשיכו לקיים מצוות שמיטת קרקעות כהלכתה עד תום. (בשולי הגליון ראוי לצטט את המסופר שם בע' 59-60 מפי מר ז"ד איזנברג אודות אביו ר' דוד איזנברג המכונה

גם ראש פינה וגם יסוד המעלה הוקמו בתנאים קשים ביותר. פגעי טבע ובטחון מעורער הסבו להם נזקים כבדים ואיימו על עצם קיומם. בשלב זה נזעק לעזרה הבארון אדמונד רוטשילד¹⁰ שפרש את חסותו על ראש פינה בשלהי תרמ"ג ועל יסוד המעלה בתרמ"ז. מפקחי המושבות מטעם הבארון שיתפו פעולה בד"כ עם המתיישבים בכל הקשור לשמירת ההלכה. המושבות אף זכו לקבל מהבארון תקציבים נכבדים לבניית בתי כנסת ומקוואות.¹¹ אפשר שהאפוסטרופסות של הבארון הקלה על השגחת כשרות הגידולים החקלאיים בשטחי המטע והמזרע של המושבות.

בראש פינה ניטעו כרמים ונזקקו להוראות הלכתיות בנוגע למנין שנות ערלה בגפנים מורכבים. בסוף דבריו ההלכתיים כותב הרב טודרוס הכהן "פקדתי על הקאלינסטין והפקדתי ג"כ על איש אחד שיהיה משגיח שיתנו סימן על כל גפן וגפן מהרכבות הנ"ל" וכו'. "גם זאת תיקנתי שהפקדתי בכח האדמניסטרציון הי"ו דפה איש משגיח והולך בכל יום לכל כרם ועוקר את ענבי הערלה קודם כישולי הענבים כדי שלא יבואו לידי תקלה, וישראל נאמנים בני נאמנים בכל מאודם שומרים מלמטה והשי"ת שומר אותם מלמעלה ולא ינוח ולא ישן שומר ישראל". כן נדונה שאלת גידול וורדים (רוזין) שניטעו בהיקף גדול ביסוד המעלה ובהיקף קטן מזה בראש פינה. ביסוד המעלה רכש הבארון שטחים נרחבים עליהם הקים משתלות שהתמחו בעיקר בגידול צמחי בושם. בתחילה ניסו לגדל שם שיחי גוראניון רוזה אך אלו נשדפו בקרה. לאחר מכן הביאו שיחי וורדים מסביבות העיר קאן שבצרפת, וצמחי בושם אחרים והתוצאות בתקופה הראשונה היו טובות מאד. משיחי הוורדים הפיקו תמציות בושם שנועדו בעיקר ליצוא¹² והשאלה שהתעוררה היתה האם הוורדים חייבים בערלה ובהפרשת תרומות ומעשרות. הוורד אמנם הוא עץ אך מאחר ומטרת גידולו אינה למאכל אלא להפקת בשמים לפיכך אפשר דפטור מערלה ומהפרשת תרומות. השאלה אינה חדשה וכדברי אחד האחרונים "הדברים עתיקים". ברם, לשאלת ההלכה למעשה נשואת דיוננו היתה משמעות כלכלית מכרעת, כאשר גידול הוורדים בהיקף רחב נועד להיות המשענת הכלכלית להתיישבות על גדות אגם החולה. כתה"י מצוי באצ"מ וסימנו 9\158.

כדי לחדש את הפלחה. לא רצה הפקיד לתת לו בטענה: אתה הרי שומר שמיטה, בשכילך אין תקציב. שאל אותו אבא: וכי מה הפסדת מהשמיטה שלי? והרי אני מבקש פחות מאלה שעבדו... צחק הפקיד ומסר לו פתקה לגזברו. מאז - סיים ר' ז' ד' איזנברג - "כל השנים שעבד אבא ז"ל את אדמתו, שמר על השמיטה".

(10) כינויו בקרב הישוב היה "הנריב הידוע" משום שרצה שסיועו ינתן בעילום שם.

(11) בן ארצי יוסי, המושבה העברית בנוף א"י: 1882-1914 (ירושלים, תשמ"ח) עמ' 154-155.

(12) א"מ חריומן, שם עמ' 47-48. שייד אליהו, זכרונות: 1883-1889 (ירושלים, תשמ"ג).

לקנות. והקטנה היתה מוכרחה לחזור ולרדת אל המרתף ולעלות שוב כשבידיה כמות די ניכרת של פחמים. דמעותיה של הילדה היו פוחתות והולכות, במדה שכמויות הפחמים היו הולכות וגדלות... ואני זוכר איך שאמא עליה השלום היתה מוכיחה את פייגה-לה הקטנה: "את רואה, זה כחודש ימים שאת מתאוננת ובוכה שאין פחמים". ואחותי משיבה: "אבל אם השם שולח את הברכה, ישלח כך שלא אצטרך לפרך את אצבעותי". וכך עברה השנה; ובחדש חשון, אם איני טועה, אחרי שנת השמיטה הוחג יום הנשואין של אחותי בהרחבה וברוב עם, מהסביבה וגם מצפת הבירה. ועוד פרט חשוב: לשנה החדשה נסע אבא אל הפקידות לבקש תמיכה

ב

מנין שנות ערלה באילן המורכב (הנהגות בנוגע לאיסור ערלה במושבה ראש פינה)

גם¹² באתי להעלות על הכתב מה שעלה במצודתי איזה תיקון השייך ג"כ לדין ערלה כי כעת המנהג בין הגננים ובין הקאלינסטין שמרכיבין כל הגפנים שנטועים מכבר. יש שמרכיבין על הנטיעות של שני שנים או שהם בחור שנה השלישית שהם עדיין באיסור ערלה ויש שמרכיבין על הנטיעות של ארבע שנים ויותר שכבר יצאו מאיסור ערלה, בודאי עפ"י הדין נחשבים שני ערלה מהזמן נטיעה הראשונה כמבואר בהלכות ערלה סי' רצ"ד בט"ז ס"ק כ"ד בשם הר"ן כתב בפירוש בזה הלשון: ואפילו ילדה בילדה נמי לכי מטי שלשה שנים לילדה ראשונה שרי' גם שניה וכו'.¹³

רק בחנתי ואני בעיני ראיתי בעת שמרכיבין הגפנים קוצצין הנטיעות הראשונים הרבה מתחת לקרקע טפח או טפחיים ומרכיבין שם הילדה שניה שקורין גרעף. זה לדעתי אליה וקוץ בה לחשוב שני ערלה מנטיעה ראשונה כי אפילו אילן זקן בלא הרכבה כתוב בפירוש בסימן הנז' סעיף י"ח בזה"ל: אילן שנקצץ וחזר וגדל מהשורש אינו חייב אלא אם נקצץ מעל הארץ ומונין לו משעת קציצה אבל אם נשאר כל שהוא פטור. הרי ראינו שצריכים שישאר ממנו כל שהוא אפילו באילן זקן, והאיך נאמר בנידון דידן שהילדה הראשונה נקצץ מתחת לקרקע יותר מטפח ומרכיבים בתוכה ילדה שניה מתחת לקרקע שיפה כחה שאפילו ילדה שניה יצאה מאיסור ערלה אם נתמלאה לילדה ראשונה ג' שנים (מלתא דתמיהא). ע"כ ב"ה זאת תקנתי בפה מושבה ראש פינה ת"ו שפקדתי לקלינסטין דפה שבעת ההרכבה לא יקצצו הנטיעה הראשונה שמרכיבין עליה מתחת לקרקע הרבה רק עכ"פ בשוה לקרקע שיתראה לחרץ.¹⁴ ואחר ההרכבה אפילו מכסים את הגרעף למעלה בעפר כנהוג אין בכך כלום כי הוא עפר תחת. וליתר שאת פקדתי על הקאלינסטין דפה שבעת גמר ביטול הענבים וירצו לבצור אותם, קודם כל יחפרו תחת כל גפן שמורכב ויגררו בעפר עד שיתראה גוף הגפן מנטיעה ראשונה ממעל לקרקע ואז מותרים הענבים לכל הדיעות מהגפנים הללו.¹⁵

(14) ברם, הש"ך ביו"ד סי' רצ"ב ס"ק ל"א חשש לדעת הרא"ש שאילן שנגמם פחות מטפח מעל פני הקרקע חייב בערלה. וא"כ לא גרע המרכיב על כנה הבולטת מעל פני הקרקע בפחות מטפח מדין נגמם ויש לחייב למנות שנות ערלה משעת ההרכבה, אכן דעת הרמב"ם פ"י ממע"ש הי"ג והשו"ע שם לפטור מערלה כל שנגמם קצת מעל הקרקע. ועיין בעה"ש סי' רצ"ד ס"ק ל"ג בהערה שם, שמשמע וס"ל כדעת השו"ע והרמב"ם.
(15) כנראה כוונתו למנוע מראית עין שלא יראה כאילו ההרכבה בוצעה בכנה מתחת לפני

עמ' 165. בן ארצי יוסי "מושבות הגליל העליון", ב-אצבע הגליל, (ירושלים, ת"ת) עמ' 19-20.

(12) התשובה הזו היא המשך התשובה שהתפרסמה באורייתא קובץ י"ב כנזכר לעיל.
(13) כך עולה מדברי הראשונים בר"ה ט' ע"ב עיי"ש ברמב"ן וברשב"א. וכ"ה בתוס' מנחות ס"ט ע"ב ד"ה דאמר ר"ה וכו' שאף ילדה בילדה אזלינן בתר שנות הכנה ולא בתר הרכוב. ובדעת הרמב"ם פ"י ממע"ש הי"ד עיי"ן מ"ש בשו"ת משפט כהן סי' כ"ד בס"ק א' ב' וחזו"א ערלה סי' י"ב.

ועוד זאת תקנתי שהן אמת שהתיקון הזה טוב להמורכבים שיצאו הנטיעות הראשונות מכלל ערלה אבל אם הורכב ההרכבה שקורין גרעף על גפן שהוא בתוך שני ערלה שנתים או בתוך שנה שלישית שאפילו אם נחשוב לילדה ראשונה הוא ג"כ בתוך שני ערלה. ע"כ פקדתי על הקאלינסטין והפקדתי ג"כ על איש אחד שיהיה משגיח שיתנו סימן על כל גפן וגפן מהרכבות הנ"ל ובעת בצירת הענבים, על כל גפן שיהיה הסימן, הענבים הם ערלה. גם זאת תקנתי שהפקדתי בכח האדמיניסטרציון הי"ו דפה איש משגיח והולך בכל יום לכל כרם ועוקר את ענבי הערלה קודם בישולי הענבים כדי שלא יבואו לידי תקלה, וישראל נאמנים בני נאמנים בכל מאודם שומרים מלמטה והשי"ת שומר אותם מלמעלה ולא ישן שומר ישראל:

ג

דין וורדים לענין ערלה ותרו"מ (בגידולי וורדים שניטעו במושבה יסוד המעלה)

גם ראיתי להעלות על הכתב להלכה למעשה כי במושבה יסוד המעלה נטעו הרבה נטיעות של וורדים שקורין רוזין על אדמת הנדיב הידוע הבאראן שליט"א, וגם בפה ראש פנה, וגם הרבה קאלאניסטין נטעו נטיעות של וורדים, ע"כ שאלו את פי האיך יתנהגו לענין ערלה ותרומות ומעשרות. ולדעתי הקטנה העליתי להלכה, הנה לענין ערלה כתב בפירוש בשו"ת הרדב"ז תשובה מ"ד שאין ערלה נוהג בו. וכתב בזה"ל שמותר לאוכלו בתוך שני ערלה וכש"כ להריח בו, ואעפ"י שהוא למאכל אינו מאכל בריאים. ואך שיש מקצת אנשים בריאים שאוכלים מרקחת הורד, אין אוכלין אותו למזון כשאר פירות אלא לשמירת הבריאות, לכך אין זה עץ מאכל. וגם הגהות יד שאול מביא בשם מהרי"ט דערלה וברכה שווין, ולענין הברכה פסק הברכי יוסף שמברכין עליהם שהכל¹⁶ וכן עמא דבר. ולע"ע מוכח מכל הנ"ל שאין ערלה נוהג בהם, ולדעתי ג"כ לענין תרומות ומעשרות פטורים הוורדים לפי דעת הרדב"ז שאינו נקרא אוכל אדם אלא לתרופה ולרפואה אוכלים אותם. וכן מוכח בהלכות תרומות ומעשרות סי' של"א ביו"ד סעיף י"ג כל אוכל אדם חייב בתרומה, וזה אינו נקרא אוכל כמבואר למעלה. ועיין בפתחי תשובה שכתב בזה"ל: עיין בתשובת רדב"ז החדשות סי' תקס"ג שכתב ואינו נוהג תרומה ומעשר בקני הצוקר.¹⁷ וכל מי שיעיין שם בתשובה הנ"ל יראה שרא ודא אמת הוא, שג"כ הוורדים פטורים מערלה

ואין זה דומה לדבש תמרים שזה יוצא מן הפרי. ולענין ברכה הביא שהוא מחלוקת ולדעת הרמב"ם מברכין על קני סוכר שהכל. אך עיין ברשד"ם חיו"ד סי' קצ"א (צוין בפ"ת סי' רצ"ד ס"ק ט"ו) שהחמיר לנהוג בהם דין ערלה. והמהרי"ט בשו"ת ח"ב סי' ל"ד נחלק עליו וכתב שאין בהם דין ערלה, והביא גם לרזן בתשובת הרשב"א שהובאה גם בב"י יו"ד סוף סי' ק"ח. ובלקט הקמח

הקרקע שאז מחוייב למנות שנות ערלה מעת ההרכבה.

(16) באו"ת סי' ר"ד ס"ק ד' בשם אחרונים. אך השו"ע סעיף י"א פסק לברך בורא פרי האדמה. וראה שם משנ"ב ס"ק נ"ג ובבא"ה. (17) דכתב שם שלענין תרומה ומעשר אין זה פרי לא של עץ ולא של אדמה שלא נקרא פרי אלא הגדל מן העץ ומן הירק וכו' אבל זה אינו אלא מים היוצאים מן העץ ולא נקרא זה פרי וכו'.

ותרומות ומעשרות. כן נראה לענ"ד הקלושה ובטוח אני שכל מי שיעיין היטב בשכלו הטוב יראה שכוונתי ב"ה הדין אמת להלכה למעשה ואם שגיתי ה' הטוב יכפר בעדי. דברי ברי"ה קלה' כמ'ות ש'היא הק' טודרוס בהרב יוסף אריה הכהן זצלל"ה הראב"ד במושבה ראש פנה בגליל העליון.

הרב מזכרון יעקב ראה היטב כל המאמרים ומאד נראה בעיניו וכתב וחתם בח"י ממש בזה הלשון: קראתי וראיתי ושניתי את פרי עטו של ידידי הרב המאורה"ג המפורסם הרב טודרוס הכהן ומאד הוטבו בעיני כי חכו ממתקים וכלו מחמדים וכיון להלכה פסוקה מספרי ראשונים ואחרונים אף ידי תיכון עמו והדין אמת להלכה למעשה ולראי' באעה"ת פה מושבה זכרון יעקב ת"ו נאום שמחה בונים סג"ל אוסיוועצקי הרב ומו"ץ דפה זכרון יעקב ת"ו.¹⁸

יעקב ושם נפטר ב-1889. אך נ"ל כי נפטר מאוחר משנה זו, כי בחלק הראשון של כתה"י שפורסם באורייתא י"ב נזכר הרב אוסיוועצקי כ"הרב הישיש" ונשוא הדיון שם נסוב אודות מאמר שפורסם בכת"ע "האיכר" שראה אור בשנת תרנ"ה.

שנדפס בשו"ע בסוף סי' רצ"ד כתב בשם הלק"ט ששאלת הוורדים לגבי ערלה תרו"מ וברכה היא עתיקת יומין ויש לנהוג בהם כל דין פרי לחומרא.

18) אהרונסון שם בקתדרה עמ' 173 כותב אודותיו כי נולד בקייב ב-1824 עלה לארץ ב-1882 שימש רב בעקרון מ-1884 אח"כ עבר לזכרון